

Соціальна феноменологія кіберкомунікації

Анотація

У статті зроблено спробу здійснити феноменологічний аналіз кіберкомунікації *on-line*, використовуючи методикку А.Шютца. Однією з центральних особливостей кіберкомунікації є її “без-тілесність”, що внеможливіє тілесно-безпосередні реакції на процес спілкування між кіберакторами та гранично подовжує соціальні дистанції між ними. Витиснення живих (наділених тілом) особистостей їхніми “ніковими” дублерами спричиняє “типізацію”, знеособлення кібервідносин, зорієнтованих на усереднений, “типовий” взірць кіберповедінки. Той факт, що в процесі кіберкомунікації від початку виключено можливість спостереження мимовільних, емоційно-тілесних форм поведінки одне одного, що всі її учасники можуть сприймати лише вербально оформлені повідомлення, поміщає їх у рівні умови, забезпечуючи певний рівень егалітарності й демократичності кіберкомунікації. З іншого боку, ситуація “без-тілесності” спілкування може призвести до певних негативних наслідків. Можна припустити, що без-тілесність чат-спілкування може накласти характерний відбиток на живу комунікацію, виправдовуючи безособистісне, без-тілесне ставлення до Інших як до абстрактних “типів”, “фантомів”, від спілкування з якими можна безболісно відмовитися.

Проаналізовано соціальну природу кіберкомунікації із використанням феноменологічного концепту “очевидності”. Згідно з думкою фундатора феноменології Е.Гусерля очевидними можна назвати феномени, наявні у свідомості спостерігача. Якщо спробувати розглянути природу кіберкомунікації в такому контексті, можна дійти висновку щодо “феноменологічної очевидності” кіберспілкування, що рефлексивно сприймається кіберакторами і є представленим в їхній свідомості (а тому стає для них незаперечним).

Ключові слова: кіберкомунікація, віртуальність, соціальна феноменологія, чат-комунікація, кіберактори

Феномен віртуальної реальності, яка дублює й симулює повсякденну реальність, привертає пильну увагу сучасних учених, які працюють у найрізноманітніших теоретичних парадигмах — віртуалістики (школа Н.Носова), віртуальної соціології (А.Бюль, М.Паетау, А.Крокер, М.Вайнстайн, Д.Іванов), психології віртуальної поведінки (А.Жичкіна, К.Янг), філософії (С.Хоружий, І.Акчурін, В.Аршинов, М.Лебедев та ін.). Численні спроби описати природу віртуальної реальності, виявити специфіку кіберкомунікації сучасні теоретики маркують як “попередні”, “пілотажні”, метою яких є не остаточне систематизування даних про віртуальний світ, а “розвідувальне” орієнтування в *кібер*-соціальності, що формується. “Попередність” таких теоретичних спроб пояснюється тим, що віртуальна соціальність є новим соціальним феноменом, соціальні форми якого поки не устоялися, відтак просто не можуть бути адекватно описані в наукових термінах. Проте оскільки деякі специфічні особливості віртуальної соціальності вже вочевиднилися, необхідно намагатися теоретично осмислити їх, не очікуючи на остаточне оформлення віртуального стилю комунікації (хоча “остаточність” визрівання соціальних форм — річ неможлива через “неостаточність” і безупинність соціальних процесів). У пропонованій статті зроблено спробу феноменологічного аналізу¹ соціальної природи віртуальної комунікації, здійсненого із застосуванням соціально-феноменологічної методології А.Шютца².

Метою феноменологічного аналізу можна назвати опис (а не пояснення) “суб’єктивної діяльності акторів і корелятивів цієї діяльності в їхній свідомості” [Шютц, 2003: с. 98], смислову інтерпретацію соціальних дій акторів. У контексті теми мого дослідження феноменологічний аналіз буде спрямований на опис специфіки віртуальної комунікації, побудову смислової інтерпретації дій соціальних акторів, залучених у процес віртуального спілкування.

Передусім слід виявити основні теоретичні аспекти концепту “віртуальне”. У сучасних соціальних концепціях можна виокремити кілька (почасти взаємовиключних) трактувань цього терміна. Однією із найбільш епатажних і затребуваних у сучасній соціології є концепція глобальної і повсюдної віртуалізації сучасного суспільства, запропонована російським теоретиком Д.Івановим. Згідно з цією концепцією (умовно назвемо її “розширеною”), термін “віртуальне” можна використати як синонім плану “гіперреальності” (Ж.Бодріяр), що подвоює і заміщає соціальну реальність системами образів/симулякрів. Процес витіснення реальності гіперреальністю, заміни плану природних соціальних зв’язків штучними моделями “символічного обміну” становить суть феномена віртуалізації сучасного суспіль-

¹ Ідеться про дослідження даної речі, яку сприймають, про яку мислять, про яку говорять (див.: [Лютар, 2001: с. 7]).

² Див. аналіз феноменологічної методології А.Шютца у статтях В.Бурлачука “Інтелектуальні манівці феноменологічної соціології” (Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 4. — С. 97–118) та О.Шульги “Типологія категоріально-поняттєвого апарату феноменологічної соціології” (там само. — С. 119–147).

ства. Використовуючи бодріярівські концепти, Д.Іванов визначає віртуалізацію як ситуацію симулювання, імітування економічних, політичних, соціальних, релігійних, культурних відносин у символічних діях образно-знакового обміну: “віртуалізація — це будь-яке заміщення реальності її симуляцією/образом — не обов’язково з використанням комп’ютерної техніки, але обов’язково із застосуванням логіки віртуальної реальності” [Іванов, 2000: с.19].

Можна навести приклади й інших теорій, що обґрунтовують необхідність “розширеного” розуміння концепту “віртуальне”. Так, М.Кастельс стверджує, що будь-яке опосередковане сприйняття життя за допомогою символів і знаків є віртуальним: “...реальність так, як вона переживається, завжди була віртуальною — вона переживалася через символи, котрі завжди наділяють практику певним значенням, що відхиляється від їх строгого семантичного визначення” [Кастельс, 2000: с.351]. Оскільки будь-який контакт людини із дійсністю виражається в символах різного порядку (мовних, культурних, соціальних тощо), то й “уся реальність сприймається віртуально” [Кастельс, 2000: с.351]. Аналогічне розуміння природи віртуальності пропонують В.Батов, В.Муромцев, А.Муромцева, котрі будь-який процес штучної комунікації, що передбачає наявність матеріально-технічного посередника (комп’ютера, телебачення, телефону, книги), вважають віртуальним за своєю суттю (у цьому разі йдеться про ототожнення концептів віртуальності та штучності): “...ми приречені на життя у віртуальному світі внаслідок використання штучної комунікації як способу отримання інформації про світ” [Батов, 2008: с. 105]. У концепції В.Тарасенка в план віртуальності потрапляють минуле і майбутнє, котрі “вже не” або “ще не” наділені справжньою реальністю: “...минуле і майбутнє — це віртуальні світи, ... не тожні ані реальності минулого, ані реальності майбутнього” [Тарасенко, 2009: с. 7].

Поряд із “розширеним” розумінням у соціальних науках використовують також “вузьке” розуміння концепту “віртуальне” як особливу реальність, що створюється у просторі електронних медіа.

Наведу ще дві інтерпретації концепту “віртуальне”, в яких пропонується різне розуміння природи віртуальної реальності. Відповідно до однієї з них, “віртуальне” можна розцінювати як синонім “удаваного”, “потенційного”, “ефемерного”, “відсутнього”. Найяскравіші версії такого розуміння можна знайти, по-перше, у філософських працях московського теоретика С.Хоружего (на думку якого “віртуальні події лише мінімально виступають зі сфери потенційності, не досягаючи повноти тривкої присутності” [Хоружий, 1998: с.41]: “...їм притаманна неповна, обмежена наявність, що не досягає тривкої й наділеної буттям, самопідтримуваної наявності та присутності” [Хоружий, 1997: с. 67]); по-друге, у європейських мислителів Ж.Дельоза і Ф.Гваттарі, котрі виокремили такі характеристики віртуальної події, як неактуалізованість, недовтіленість, неприсутність у реальному просторі й часі: “...віртуальність — це і є те, що називається Подією, тобто та частина усього того, що відбувається, котра вислизає від своєї власної актуалізації” [Делез, Гваттарі, 1998: с.199].

Зовсім інше розуміння природи “віртуального” можна знайти у парадигмі віртуалістики московської школи Н.Носова; в її рамках пропонується обґрунтування ідеї, згідно з якою віртуальність — це не неповноцінне і попереднє “щось”, а специфічна онтологічна “реальність”, наділена особливими параметрами актуальності, породженості, автономності, інтерактивності [Аршинов, Лебедев, 2007: с. 11]: “...віртуалістика — парадигматичний підхід, у рамках якого віртуальні реальності як реалії, наділені онтологічним статусом існування” [Пронин, 2007: с.12]. У такій “онтологічній” версії віртуальну комунікацію можна розглядати як особливу форму соціального існування, яка намагається посісти домінуючі позиції в сучасному світі, яка володіє особливою природою, яка не просто “відображає”, імітує або симулює емпіричні форми соціального життя, а й конкурує з ними у прагненні витіснити їх¹.

Описані чотири тлумачення “віртуального”, що порівнювалися за двома засадами (масштабність перебігу соціальних процесів і змістовість їхньої природи), безумовно, можна розглядати не ізольовано, а перехресно. Так, “розширена” модель може поєднуватися як із розумінням “ефемерності” та “вторинності” віртуальної реальності (концепція Д.Іванова), так і з усвідомленням її онтологічності (концепції Н.Носова, М.Проніна, В.Аршинова, М.Лебедева). З іншого боку, “вузьке” трактування віртуальності (як комп’ютеро-опосередкованої реальності) можна розвивати як на основі визнання її “потенційно-недонаявної” природи [Уханов, 2009: с.63], так і виходячи з усвідомлення її онтологічно-специфічної природи [Коноплицкий, 2004: с.169; Коноплицкий, 2005: с.192]. Виходячи з того, що кожна із цих моделей має право на існування і, понад те, кожна з них відображає певні аспекти феномена віртуальності, наше дослідження буде здійснюватися в контексті “вузькоонтологічної” парадигми, зорієнтованої на опис комп’ютеро-опосередкованих форм віртуальної комунікації, спрямованої на виявлення їхньої специфічної соціальної природи. Щоб уникнути термінологічної плутанини, замість концепту “віртуальна комунікація” (котрий, як було показано вище, має дуже багатий конотативний зміст) будемо використовувати термін “кіберкомунікація”, що є аналогом термінів “комунікація в електронному середовищі” або “комп’ютеро-опосередкована комунікація”, найбільш затребуваних у західній віртуальній соціології [Коноплицкий, 2005: с.188].

Спробую уточнити смисловий зміст використовуваного в цій статті терміна “комунікація”. Згідно із класичним трактуванням, комунікація (точніше, соціальна комунікація) — це “специфічна форма взаємодії людей з передання інформації від людини до людини, що здійснюється за допомо-

¹ Агресивно-активну природу віртуального світу можна проілюструвати на прикладі феномена хіккі. “Хіккі — японський термін, яким позначають підлітків і молодь, котрі відмовляються від соціального життя і незрідка прагнуть крайньої міри ізоляції й самотності. Міністерство охорони здоров’я Японії визначає хіккі (хікікоморі) як осіб, котрі відмовляються залишати рідну домівку й ізолюють себе від суспільства і сім’ї в окремій кімнаті впродовж більш як шести місяців, весь свій вільний час віддають перебуванню в мережі Інтернет” [Шаповалов, 2010: с. 215].

гою мови та інших знакових систем” [Основы теории коммуникации, 2005: с.12]. Одначе в контексті теми даного дослідження слушнішим стає розуміння процесу комунікації, запропоноване Н.Луманом, відповідно до якого комунікація не обов’язково передбачає процес “трансляції смислу” [Луман, 2004: с.75, с.109] і “передання інформації”. Цілком можливі ситуації, коли комунікаційні актори обмінюються інформаційно “порожніми” (нейтральними у смисловому плані) повідомленнями, що виконують технічну функцію підтримки соціального контакту й ігнорують процес смислотворення. Таким чином, якщо визнати, що комунікація включає три компоненти (повідомлення, інформація і розуміння) [Луман, 2004: с.74], які можуть бути “розщеплені” [Луман, 2004: с.143] у процесі реального комунікативного контактування соціальних акторів (повідомлення може бути сприйняте суто технічно, без усвідомлення його інформативної глибини), то під комунікацією будемо розуміти процес передання повідомлень від соціального актора до соціального актора, здійснюваний за допомогою символічних систем.

Спробуймо розглянути ще одне теоретичне питання. Чи є кіберкомунікація (або комп’ютеро-опосередкована комунікація, що внеможливе реальні (живі) контакти між соціальними *акторами*) соціальним процесом? Чи правильно розглядати комунікацію в електронному середовищі як соціальний феномен чи, мабуть, коректніше з наукової точки зору використовувати такі терміни-замінники, як *квазі-соціальний процес* чи *удавана соціальність*?

Треба сказати, що в сучасній спеціальній літературі можна натрапити на розуміння кіберкомунікації як соціальності вторинної, похідної від реальної соціальності. Так, Д.Іванов наголошує симуляційний, неповноцінний, імітаційний характер віртуальної соціальності, смисл якої полягає в “заміщенні соціальної реальності її комп’ютерними симуляціями” [Иванов, 2000: с.15], при цьому місце “суспільства у традиційному його розумінні заступає кіберпротез” [Иванов, 2000: с.14]. Аналогічної думки дотримується Є.Уханов, котрий вважає, що “мережа не продукує, а симулює соціальність. Соціальна реальність підміняється її віртуальною імітацією” [Уханов, 2009: с.63].

Утім, існують і прямо протилежні оцінки соціальної природи кіберкомунікації. Приміром, М.Кастельс стверджує, що віртуальна соціальність наділена набагато “сильнішою” і дівішіою природою, ніж реально-емпірична соціальність: якщо реальні соціальні актори не підтверджують своєї соціальної компетенції у віртуальному просторі, вони ризикують втратити соціальний вплив і зникнути в соціальному небутті. Відповідно до М.Кастельса, присутність у віртуальному просторі стає в сучасному світі застосовно до актора істинним критерієм, абсолютним знаком його володіння владою в реальному суспільстві: “...лише присутність в комунікаційній мультимедіасистемі дає змогу передати й соціалізувати повідомлення. Усі інші повідомлення зведені до індивідуальної уяви або до дедалі більш маргіналізованих субкультур, де панують особисті контакти. З точки зору суспільства комунікація на електронній основі і є комунікація” [Кастельс, 2000: с.352]. У цій статті я дотримуватимуся “помірної” точки зору, згідно з якою,

по-перше, кіберкомунікація наділена *соціальною* природою¹, а по-друге, вона має *особливу* соціальну природу, яка не просто імітує реально-соціальні відносини, а створює особливий кіберпростір, здатний трансформувати, “підігнати під себе” реальний соціальний світ².

Оскільки кіберкомунікація може здійснюватися в різних формах³, виникає необхідність у розробленні різноманітних концепцій кіберсоціальності, що описують різні аспекти й багатоманітні ситуації віртуальної комунікації (варто говорити про соціологію on-line комунікації, про соціологію off-line комунікації, соціологію комп’ютерних ігор як різновиди загальної віртуальної соціології). У пропонованій статті я маю намір зосередитися на феноменологічному описі природи саме on-line комунікації (і передусім чат-комунікації), соціально-інтерактивна природа якої очевидна і яка є найзатребуванішою з боку сучасної молоді⁴.

Кіберкомунікація “без тіла”

Засновник феноменологічної соціології А.Шютц виокремив три плани соціальних відносин: 1) соціальні відносини віч-на-віч (ми-відносини), які передбачають тілесну співприсутність і просторову *близькість* “супутників”; 2) соціальні відносини, які передбачають можливість лише непрямої, опосередкованої, дистанційної співприсутності (вони-відносини), що характеризуються наявністю формалізованих, “типових” функціональних зв’язків між не-близькими “сучасниками”; 3) соціальні відносини між *неприсутніми* тілесно “попередниками” та “послідовниками” [Шютц, 2003: с. 117].

Яку із перелічених форм соціальних відносин можна розцінити як найадекватнішу у ситуації опису природи кіберкомунікації on-line? На перший

¹ Я абсолютно погоджуюся з Н.Луманом, що будь-яка комунікація внаслідок того, що вона передбачає символічну взаємодію соціальних акторів, завжди і принципово є соціальною [Луман, 2004: с. 86].

² Можливість поєднання в рамках однієї концепції взаємовиключних оцінок природи кіберсоціальності (і як наслідувальної, і як оригінальної) можна проілюструвати на прикладі статті Є.Уханова, в якій автор одночасно пропонує висновки і стосовно симуляційної (неповноцінної), і стосовно новаторської природи віртуальної соціальності, що виявляється в характеристиках фрагментарності, децентрованості, мінливості, ситуативності, гнучкості тощо [Уханов, 2009: с. 68].

³ Різноманітні форми кіберкомунікації можна підрозділити на такі підгрупи: комунікація on-line, здійснювана в режимі реального часу (чати, ICQ, MUDs); комунікація off-line, здійснювана в режимі відтермінованого часу (e-mail, форуми, телеконференції, гостьові книги); непряма комунікація в групових комп’ютерних іграх.

⁴ Згідно із висновками В.Коломієць, “у будь-який окремо взятий день майже кожна друга молода людина користується комп’ютером. ... Інтернет поступово претендує на домінуючий тип медіаспоживання в підлітковому і молодіжному середовищі” [Коломієць, 2010: с. 65–66]. Відповідно до результатів пілотажного Інтернет-дослідження, проведеного українським соціологом О.Шкряб, близько 60% опитаних (N = 168 осіб віком від 14 до 30 років) віддають перевагу спілкуванню в чатах; 19% спілкуються в ICQ; 12,5% комунікують через e-mail і лише 4,8% зустрічаються на форумах [Шкряб, 2010: с. 225].

погляд видається, що саме форма вони-відносин між незнайомими “сучасниками” оптимально годиться для цієї мети. Справді, чат-комунікація здійснюється між анонімними сучасниками, тілесно не-представленими один одному, просторово не-близькими, розділеними бар’єрами комп’ютерних екранів. Хоча водночас можна припустити ймовірність трансформації подібних анонімних відносин в неанонімні (у дослідженнях кібервідносини наводять факти зустрічей кіберзнайомих у реальному житті [Коноплицький, 2004: с. 172, 174]). Однак такий вибір є не цілком очевидним. Якщо зосередити увагу на чистому процесі кіберкомунікації on-line між анонімними партнерами (яка найчастіше обмежується віртуальними межами комп’ютерного, а не реального спілкування), то саме перша модель (модель ми-відносин, хоча й у дещо зміненому, модифікованому вигляді) зможе послугувати нам теоретичним компасом в осмисленні природи кіберкомунікації.

Учасники чат-комунікацій насправді можуть доволі довго перебувати в кіберспілкуванні одне з одним, при цьому відчувати себе “завсідниками”, “корінними жителями”, “почесними громадянами” “електронного села” й демонструвати зневажливе ставлення до “новачків” [Коноплицький, 2004: с. 169]. Як стверджує С.Коноплицький, “у багатьох чатах існує тенденція до побудови особливого, майже сімейного кола спілкування” [Коноплицький, 2004: с. 169]. Попри те, що постійні члени чат-компаній знають одне одного за “ніками” (псевдонімами), залишаючись анонімними гравцями, незважаючи на те, що використовувані ними образи віртуальної поведінки найчастіше є вигаданими, все одно між ними встановлюються відносини близькості — близькості, яка може виникнути лише між пов’язаними певною життєвою ситуацією “супутниками” (а не просто “сучасниками”), які добровільно і синхронно долають ті самі життєві проблеми.

Утім, існує принципова відмінність “ми-спілкування” супутників кіберкомунікації від “ми-спілкування”, описаного А.Шютцем. За А.Шютцем “ми-відносини полягають не лише у спів-спільності часу; вони полягають також у спів-спільності простору, тобто в *тілесній* і, відтак, у зовнішній присутності супутника *віч-на-віч* зі мною... Я розумію свідоме життя супутника, інтерпретуючи його *тілесні* вияви як показники суб’єктивно-смыслових процесів” (курсив мій. — К.Б.) [Шютц, 2003: с. 121]. Що стосується кіберкомунікації on-line, то її відмітною ознакою є *без-тілесність* спілкування — спілкування *не віч-на-віч*. Учасники кіберспілкування не бачать один одного, не можуть спостерігати виразу очей, реакцій тіла, миттєвих емоційних рухів своїх “супутників”¹. З одного боку, це може забезпечити повну симетричність кіберкомунікації. Адже живе, тілесне спілкування обов’язково передбачає дещо нерівні умови комунікації, описані І.Гофманом. Згідно з І.Гофманом, кожен з учасників ситуації спілкування може сприймати своїх супутників за двома каналами комунікації — довільним (що “включає вербальні символи або їхні замітники” [Гофман, 2000: с.33] і свідомо контро-

¹ Доволі важко припустити можливість візуалізації чат-спілкування на шквалт Skype, оскільки це може позбавити його учасників таких важливих характеристик чат-спілкування, як анонімність, театралізованість чат-поведінки, вигаданість nick-образів.

люється комунікатором) та спонтанним (що включає “некеровані елементи експресивної поведінки” [Гофман, 2000: с.38], такі як міміка, жести, вигуки й інші мимовільні реакції тіла). Як вважає І.Гофман, “у цьому виявляється фундаментальна асиметрія, властива процесу комунікації: індивід усвідомлює комунікацію тільки за одним зі своїх каналів (вербально вираженим), тоді як спостерігачі сприймають повідомлення одразу за двома каналами” [Гофман, 2000: с.38], тому перебувають у привілейованому становищі. Той факт, що в процесі кіберкомунікації від початку внеможливіється спостереження *мимовільних, емоційно-тілесних* форм поведінки один одного, що всі її учасники можуть сприймати лише вербально оформлені повідомлення, поміщає їх у рівні умови, забезпечуючи певний рівень егалітарності й демократичності кіберкомунікації.

З іншого боку, ситуація “без-тілесності” спілкування може призвести до певних негативних наслідків. Неможливість бачити тіло, обличчя, очі співрозмовника ставить під питання особистісність відносин, виключає можливість сприйняття свого “супутника” як унікальної, незамінної, живої Людини. Спілкуючись із “ніковими” дублерами живих особистостей, учасники кіберкомунікації неминуче і необхідно моделюють образи “типових” акторів, які типово реагують, типово розмірковують, типово діють. Таким чином, у “ми-відносинах” кіберпростору з’являється аспект типовості, властивий “вони-відносинам”: адже саме “у вони-відносинах мої партнери є не конкретними й унікальними індивідами, а *типами*” [Шютц, 2003: с. 142]. Інший елемент “вони-відносин”, що у гіпертрофованій формі виявляється у “ми-відносинах” кіберакторів, — анонімність *спілкування*: якщо в реальних соціальних відносинах мову можна вести лише про певну міру *анонімності* (“світ сучасників стратифікований відносною мірою конкретності або анонімності” [Шютц, 2003: с.145]), то в кібер-просторі утверджується влада *тотальної* анонімності як абсолютного принципу віртуального спілкування.

Примітною є наявність тісного зв’язку між характеристиками *типовості* й *анонімності*, поміченого А.Шютцем (на думку А.Шютца, “ідеальний тип анонімний щодо будь-якої наявної особи. Отже, сучасник, якого можна осягнути лише як ідеальний тип, у цьому смислі є анонімним” [Шютц, 2003: с. 146]) (курсив мій. — К.Б.). Саме тому, що кіберактори намагаються представити себе у зміненому, ідеалізованому, типовому (а не індивідуально-реальному) світлі, вони обирають режим анонімності, що дає змогу приховати своє істинне обличчя, симулювати свою справжню соціальну сутність. Таким чином, правильно було б говорити про змішування в межах кіберкомунікації двох форм соціальних відносин — “ми-відносин” супутників і “вони-відносин” сучасників, елементи яких одночасно представлені у чат-просторі. Безумовно, до них можна додати й третю форму — “вони-відносини” із “попередниками” і “послідовниками”, які у віртуальному просторі можуть виконувати роль повноцінних співрозмовників (фізична не-присутність їх стає непомітною на тлі суцільної без-тілесності віртуальної комунікації).

Соціальна небезпека тривалого перебування в чат-просторі полягає в можливості формування певної звички, певного габітусу, що програмує схожі форми реагування на *всіх* “супутників”, на *всіх* соціальних партнерів — і віртуальних, і реальних. Можна припустити, що без-тілесність

чат-спілкування здатна накласти характерний відбиток на живе комуніціонування (кіберсоціальність здатна віртуалізувати, трансформувати реальну соціальність), підтримуючи й виправдовуючи безособистісне, відчужене, без-тілесне ставлення до Інших як до абстрактних “типів”, “фантомів”, ефемерних “голограм”, від спілкування з якими можна безболісно відмовитися, яких можна з легкістю позбутися, переключившись на іншу “хвилю” соціальних контактів.

Ще однією особливістю “без-тілесної” кіберкомунікації можна назвати поверховість, “без-учасність” спілкування кіберсупутників. Згідно із А.Шютцем, “Я беру участь у свідомому житті іншого Я лише тоді, коли я залучений у конкретні ми-відносини віч-на-віч” [Шютц, 2003: с. 120] (курсив мій. — К.Б.). Справжня участь і зацікавленість у спілкуванні можливі лише між співприсутніми тілесно, між тими, хто бачить один одного, між близькими людьми, які не хочуть і не можуть “зненацька”, без жодної причини перервати спілкування, відмовитися від комунікативного зв'язку зі своїм супутником. Що стосується кіберкомунікації, то легкість і без-учасність її без-тілесних контактів передбачає можливість особливого режиму взаємодії, що його Д.Іванов позначив як “свободу входу/виходу”, яка забезпечує “можливість переривання і поновлення існування”, “можливість періодично “вмикати” і “вимикати” середовище/контекст взаємодії” [Іванов, 2000: с. 19, 61]. Така легкість виходу із простору спілкування, свобода переривання взаємодії й відмови від продовження чат-контакту закладає підвалини нових форм взаємодії в *реальній* соціальності, що характеризуються без-учасним і без-відповідальним ставленням до соціальних партнерів, що не виключає можливості реального або психологічного усунення їх зі свого життєвого простору в тому випадку, якщо вони “набриднуть” або поводитимуться не так, як би нам хотілося.

Розглянемо з феноменологічної точки зору проблему дистанційованості учасників кіберкомунікації. З одного боку, “ми-відносини” передбачають можливість близькості, психологічної спорідненості кіберсупутників, які обговорюють спільні проблеми, які зустрічаються в тих самих віртуальних “кімнатах”. Крім того, віртуальне спілкування дає змогу цілковито зняти проблему фізичних дистанцій між співрозмовниками, “стискаючи” простір у невидиму точку “тут-спілкування”. Однак розглядувана проблема може розкритися дещо інакше, якщо звернутися до концепту Р.Парка “соціальна дистанція”. Відповідно до Р.Парка, міру близькості/дистанційованості соціальних акторів можна виміряти таким індикатором, як “зони недоступності” (reserve), що означає “резервні, заповідні особистісні зони, особистісні “тили” індивіда, доступні для його самосвідомості і недоступні для свідомості (спостереження) інших” [Парк, 1998: с. 192]. Чим ширші “зони недоступності”, тим більшою є соціальна дистанція, що розділяє соціальних акторів. У тому ж випадку, якщо “зони недоступності” руйнуються, “соціальні дистанції зникають, і на їхньому місці часто утверджуються найінтимніші рівні розуміння” [Парк, 1998: с. 192]. Якщо спробувати застосувати концепт Р.Парка до аналізу природи кіберкомунікації, можна дійти таких висновків. Вочевидноється, що “резервні зони” кіберакторів надзвичайно обширні: йдеться про тілесну недоступність, про особистісну недоступність, замість яких пропонується рефлексивна доступність думок та

уявлень кіберспіврозмовників, а також доступність “нікового” віртуального образу, що його винаходять кіберактори. З огляду на факт наявності масштабних “зон недоступності”, можна припустити, що “соціальні дистанції”, що розділяють жителів “електронного села”, дуже великі. Тобто видима, поверхова близькість/фамільярність кібервідносин насправді може приховувати прірву відсутності справжнього розуміння особистості співрозмовника (і саме тому, що співрозмовник відсутній як особистість, що володіє тілом, — замість нього діють віртуальні дублери). Таким чином, поза-просторовий віртуальний контакт не виключає соціального дистанціювання індивідів, які приховують один від одного своє справжнє “Я”, охороняють свої “тили”, закривають себе від сторонніх поглядів бронєю “ніків”.

Може виникнути заперечення. Якщо кіберкомунікація здійснюється “без фізичного тіла”, тоді, можливо, вона триває за участі “феноменологічного тіла” або “віртуального тіла”, в російськомовному контексті позначеного М.Носовим “собь” (від рос. “о-собь”), що можна українською передати словотворенням “собина” (від укр. “о-собина”)¹, того, що реально не існує, але водночас психологічно переживається як наявне? Що стосується кібервиміру комп’ютерних ігор, то в ньому справді має місце імітація тілесності, котра “ніби” відчувається, “ніби” рухається, “ніби” існує. Однак в контексті інтерактивної кіберкомунікації on-line концепт “собь”, або “собина” можна використовувати із певними застереженнями. Справді, кіберактор може переживати своє “віртуальне тіло”, проте йому не дані “собини” інших людей, тобто сприйняття інших все одно залишається без-тілесним. Навіть якщо припустити, що кіберактори вигадують, віртуально “створюють” “собини” один одного, уявляючи подумки тілесність своїх кіберпартнерів, то й тоді можна сказати в термінології Е.Гусерля, що такий досвід є “досвід-ніби, що перебуває у царстві чистої можливості (чистої гаданості, уявлюваності)” [Гуссерль, 1998: с. 88]. Віртуальне спілкування із вигаданими “віртуальними тілесностями” кіберсупутників породжує вигаданий же, не-реальний досвід Інших, що не скорочує дистанції між акторами, не робить доступнішими індивідуально-тілесні “тили” співрозмовника, натомість підтримує відчуття “фантомності” й ефемерності квазітілесної взаємодії.

Очевидність і не-очевидність кіберкомунікації

Однією з основних тем феноменології взагалі й соціальної феноменології зокрема є проблема *очевидності* сприйняття зовнішнього світу². Тер-

¹ Ідеться про “віртуальну реальність, за посередництва якої людина самоідентифікується; наприклад: “віртуальна реальність тілесності, віртуальна реальність свідомості та ін.” (цит. за: [Пронин, 2007: с. 18]).

² “Проблема очевидності є однією з центральних не тільки для проведених усередині феноменології досліджень так званої чистої свідомості, а й для розуміння устремлень феноменології обґрунтувати таку науку, котра б не просто мала характер достовірного пізнання, а й одночасно виступала би прообразом для всіх наук, які претендують на статус наук істинних” [Разеев, 2004: с. 92].

мін “очевидність” розглядають у феноменології як синонім “самозрозумілого”, такого, що перебуває “перед очима”, що досягається “безпосередньо”. “Будь-яка очевидність є схопленням самого сущого в модусі “воно саме” за повної достовірності його буття, яка не залишає жодного сумніву [Гуссерль, 1998: с. 69–70]. Примітно, що феноменологічний концепт “очевидності” включає не лише параметр герменевтичної “зрозумілості” того, що спостерігає соціальний актор, а й зоровий параметр природного убачання, бачення того, що спостережувана річ насправді існує (існує в об’єктивній реальності або у свідомості спостерігача). Зоровий аспект розглядуваного концепту особливо унаочнюється за дефісного написання — “оче-видність”: безсумнівним і достовірним (тобто очевидним) стає те, що “бачать очі”, що перебуває перед очима, що підтверджує свою життєву реальність видимою тут-присутністю.

Спробуймо з’ясувати, чи притаманний параметр “оче-видності” процес кіберкомунікації; чи стає “очевидним” для кіберпартнерів їхній віртуальний зв’язок?

Якщо мати на увазі зоровий аспект терміна “оче-видність”, тоді цілком природно зробити висновок про не-очевидність кіберкомунікації, якої “очі не бачать” і анонімні учасники якої не бачать живих тіл та облич один одного. Проте картина дещо зміниться, якщо взяти до уваги “суто феноменологічний” аспект “очевидності”. Згідно з думкою засновника феноменології Е.Гуссерля, очевидними можна назвати феномени, наявні у свідомості спостерігача. Якщо актор *бачить* певні об’єкти (ноєми) у своїй свідомості, він може “взяти в дужки” факт їх існування (або неіснування) у реальній дійсності (він може піддати їхню об’єктивну реальність феноменологічній редукції). Якщо спробувати розглянути природу кіберкомунікації в аналогічному контексті, тоді правомірно говорити про “феноменологічну очевидність” кіберспілкування, яке рефлексивно сприймається кіберакторами і представлене в їхній свідомості (а тому стає для них безсумнівним). Однак ми можемо визнати, що “очевидність” кіберкомунікації має специфічну природу, що відрізняє її від “очевидності” живого спілкування.

Живе усне спілкування, що триває в ситуації тілесної співприсутності співрозмовників, передбачає можливість миттєвого, дорефлексивного осягнення смислу, що міститься у словах і висвітлюється в тілесних реакціях особистостей, які спілкуються. Перебуваючи у спілкуванні, співрозмовники стають свідками народження смислу, який сприймається як “очевидність”, як “самозрозуміле”, не викликаючи сумнівів. Миттєве осягання смислу в процесі спілкування здійснюється на підставі контексту розмови, а також спостереження за виразом обличчя, очей співрозмовника, що видає внутрішнє, невербалізоване ставлення до того, що відбувається. На думку Е.Гуссерля, М.Мерло-Понті, А.Шютца, у процесі спілкування людина не рефлексує, вона просто “переживає”, “живе”, просто “вочевиднює” для себе суть того, що відбувається. Рефлексивне осмислення комунікативного процесу настає “після” його завершення, воно передбачає неминуче “випадання” індивіда “із” ситуації спілкування і сприйняття її “ззовні”. “Безпосереднім переживанням мною супутника є остільки, оскільки я прямо залучений у ми-відносини, тобто оскільки я беру участь у спільному потоці наших

переживань. Якщо я *розмірковую* про наше переживання, ця безпосередність *руйнується*. Я маю перервати мою пряму залученість у ми-відносини. Якоюсь мірою я маю вийти із ситуації віч-на-віч... Безпосередня залученість у ми-відносини можлива лише в поточних переживаннях ситуації віч-на-віч, тоді як міркування має *місце ex post facto* (лат. — після факту, що стався). Воно починається після того, як завершилися конкретні відносини” [Шютц, 2003: с. 121] (курсив мій. — К.Б.). Якщо жива тілесна комунікація, умовно кажучи, здійснюється у двофазовому режимі, — місце безпосередності переживання заступає відсторонено-рефлексивне осмислення, — тоді кіберкомунікація є принципово однофазовою. Оскільки безпосередність переживання супутника в кібервідносинах унеможлиблюється (саме тому, що абсолютно недоступні його тіло, його живі реакції, його мимовільні рухи), оскільки кіберкомунікація здійснюється в письмовій формі (неминуче відтермінованій стосовно усно-безпосередніх форм реагування на процес спілкування), тому віртуальне спілкування on-line завжди передбачає лише один модус сприйняття, а саме — рефлексивно-об’єктивований. Актори можуть сприймати кіберкомунікацію дещо “збоку” — як візуалізований текстовий “об’єкт”. Перебуваючи “в процесі” спілкування, вони водночас завжди “запізнаються” за його природним плином, осмислюючи й осягаючи його смисл *ex post facto*. Факт часового зсуву кіберкомунікації стосовно живого процесу спілкування дає підстави говорити про не-очевидність віртуального спілкування on-line (адже очевидність може стати результатом лише синхронізованого, а не відтермінованого перебування соціального актора “всередині” певної події, “всередині” подійового часу, а не “поза” і не “після” нього).

Саме через “запізнілий” характер кіберкомунікації її супроводжує ризик “бути перерваним”, “бути виключеним зі спілкування”. Якщо живе спілкування ускладнює раптові і безпричинні переривання комунікування; якщо тілесна співприсутність передбачає певний порядок взаємодії, що не може бути “раптом” усунений, то кіберкомунікування цілком може бути виведене в режим “out”, коли кіберактори на невизначений час можуть вийти із ситуації спілкування, відтермінувати свою відповідь або взагалі її “умовчати”; вони можуть відреагувати на комунікативний процес через певний час, коли ситуація “вже охолоне” і, відповідно, буде сприйматися не безпосередньо, а відчужено. Екзистенціальна ризиковість кіберкомунікації, безумовно, може накласти певний відбиток і на живу соціальну комунікацію, надавши їй характеристики відстороненості, відчуженості, об’єктивованості, інструментальності. Ясна річ, було б неправильно стверджувати, що саме специфічна природа кіберкомунікації породжує маніпулятивний характер реального спілкування. Можна цілком погодитися з Ю.Габермасом, що повсякденне (не віртуальне) спілкування в сучасному суспільстві вражене хворобою інструменталізму, що підтримує об’єктивовано-формалізоване ставлення людей один до одного, що незіпсоване живе прагнення акторів до взаєморозуміння стає рідкістю. Утім, усе одно можна припустити, що тотальна і принципова об’єктивованість кіберкомунікації може загострити й поглибити процес інструменталізації сучасного суспільства, “посиливши” його кіберустановкою на природність таких тенденцій.

Висновки

По-перше, однією з центральних особливостей кіберкомунікації є те, що вона здійснюється в *письмовому* режимі. Якщо М.Кастельс вважав, що у віртуальному просторі має місце поєднання режимів усної та письмової мови¹, то такий альянс усе ж таки слід розцінити як нерівноправний, оскільки логіка письмовості виявляється в ньому домінантною. Письмовість, як гадає Н.Луман, принципово “потенціалізована” [Луман, 2005: с. 99]; вона може бути прочитана і “реанімована” читачем, а може бути й законсервована на довгі роки в очікуванні своєї аудиторії. “Письмовість може з більшою легкістю бути проігнорована, прийнята за щось на цей момент несуттєве й дістати відтермінування як комунікація... Письмовість може відкладати рішення про прийняття/відхилення, ... а також утримувати те, що не видається переконливим” [Луман, 2005: с. 98–99]. Концепт “потенціалізації” письмовості описує можливість нереалізованості, нерозкритості, незатребуваності смислу, що міститься в письмовому тексті, що потенційно в ньому присутній, але в реальності може бути не сприйнятий або не помічений. “Потенціалізація” кіберкомунікації виявляється в можливості утримання від відповіді, ігнорування повідомлення, поверхового розуміння ба й узагалі нерозуміння інформації, що міститься в ньому. Таким чином, у параметрі “потенціалізації” кіберкомунікації закладена можливість “відтермінування” розуміння смислу — “відтермінування”, що не виключає можливості повного утримання від прагнення щось розуміти. На відміну від письмовості, усна жива комунікація “нав’язує себе, пробивається, вимагає і здобуває першість” [Луман, 2005: с. 98], активно підтримуючи процес безупинного вироблення смислу. З одного боку, не-вимогливість, не-нав’язливість кіберкомунікації слід було б оцінити дуже високо, позаяк ці якості допомагають створити нерепресивний, не-примусовий простір вільного кіберспілкування. Проте з іншого боку, “потенціалізована” природа кіберкомунікації створює ситуацію екзистенціальної млявості, розслабленості, необов’язковості соціальних взаємовідносин між кіберпартнерами, які можуть відкласити, “відтермінувати” соціальний контакт на невизначений час.

По-друге, комунікаційний процес може здійснюватися за двома сценаріями, що розгортають стратегію бачення або стратегію спостереження. Стратегія *бачення* розкриває можливість розгледіти внутрішній смисл, реальний стан справ у певній ситуації; бачити (неспотворено бачити) смисл того, що відбувається, можна, лише в разі співучасті, переживання ситуації, особистісного залучення в неї. Стратегія *спостереження* передбачає відсторонене, об’єктивне (і об’єктивоване) сприйняття дійсності “ззовні”, з певної “позаположенісної” точки, що забезпечує добрий огляд соціального ландшафту. Спостерігач особистісно не залучений у спостережуване; він не є співучасником і не співпереживає подіям, які спостерігає. Він є “холодним”

¹ “Якщо ми можемо вважати неформальне написання текстів при спілкуванні в реальному часі аналогом телефонної розмови (письмового телефону), тоді, мабуть, можна передбачити появу нового засобу, що об’єднує форми комунікації (письмової та усної), розведені раніше по різних царинах людського мислення” [Кастельс, 2000: с. 343].

у своїх переживаннях і соціально самотнім, створюючи свій одноперспективний проєкт реальності.

У кіберкомунікації, завжди дещо відтермінованій щодо живого спілкування, завжди дещо дистанційованій стосовно учасників комунікативного процесу, домінує саме техніка не-учасного, відстороненого відстежування дій, слів, повідомлень соціальних акторів. “Цей світ для спостерігача є не сцена його діяльності, а об’єкт його споглядання, на який він дивиться з відстороненим спокоєм” [Шютц, 2003: с. 181]. Соціальний актор, який спостерігає процес кіберкомунікації (на відміну від ученого-спостерігача) не виключає себе із соціального світу, не виводить себе за рамки віртуального спілкування on-line. Кіберспостерігач перебуває *усередині* процесу кіберспілкування, водночас він здатен рефлексивно оцінювати його “збоку”, з перспективної точки “свого” комп’ютерного екрана.

Техніка спостереження, що практикується кіберакторами, здійснюється в режимі “спостереження першого порядку” (Н.Луман), коли кожен із учасників кіберкомунікації намагається відстежувати віртуальні дії своїх партнерів. Разом із тим кіберактори можуть брати участь і в “спостереженні другого порядку”, що передбачає “спостереження за іншими спостерігачами” [Луман, 2005: с. 100]: оскільки кожен із учасників віртуального спілкування on-line є “спостерігачем першого порядку”, то, відповідно, відстежуючи поведінку інших спостерігачів, кожен із них здійснює “спостереження за спостерігачами”. Багатошаровість і ускладненість процедури спостереження, здійснюваної в Мережі, породжує метарефлексивний кіберпростір, що потребує проведення постійного “рефлексивного моніторингу” (Е.Гіденс) поведінки кіберакторів, який ініціює практики відстежування і контролювання змісту комунікативного процесу.

Література

- Аршинов В.И. Постнеклассическая рациональность, виртуалистика и информационные технологии / В.И. Аршинов, М.В. Лебедев // *Философские науки*. — 2007. — № 7. — С. 9–29.
- Батов В.И. Виртуальная коммуникация как феномен культуры / В.И. Батов, В.В. Муромцев, А.В. Муромцева // *Философские науки*. — 2008. — № 7. — С. 98–107.
- Бурлачук В. Интеллектуальные уловки феноменологической социологии / В. Бурлачук // *Социология: теория, методы, маркетинг*. — 2008. — № 4. — С. 97–118.
- Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии / Гарфинкель Г. ; пер. с англ. Э. Замчук, Н. Макарова, Е. Трифонова. — СПб. : Питер, 2007. — 335 с.
- Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Гофман И. ; пер. с англ. — М. : Канон-Пресс, 2000. — 303 с.
- Гуссерль Э. Картезианские размышления / Гуссерль Э. ; пер. с нем. Д. Складнева ; под ред. Я.А. Слинина. — СПб. : Наука-Ювента, 1998. — 315 с.
- Делез Ж. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари ; пер. с франц. С. Зенкина. — СПб. : Алетейя : Ин-т эксперимент. социологии, 1998. — 288 с.
- Иванов Д.В. Виртуализация общества / Иванов Д.В. — СПб. : Петербург. Востоковедение, 2000. — 96 с.
- Калмыков А.А. О виртуалистической природе коммуникации / А.А. Калмыков // *Философские науки*. — 2007. — № 7. — С. 76–87.

- Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Кастельс М. : пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. — М. : ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
- Коноплицкий С.* Интернет как предмет социологического анализа / С. Коноплицкий // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 3. — С.186–193.
- Коноплицкий С.* Сетевые сообщества как объект социологического анализа / С. Коноплицкий // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 3. — С.167–178.
- Лиотар Ж.-Ф.* Феноменология / Лиотар Ж.-Ф. ; пер. с англ. Б.Соколова. — СПб. : Алетейя, 2001. — 160 с.
- Луман Н.* Медиа коммуникации / Луман Н. ; пер. с нем. А. Глухова, О. Никифорова. — М. : Логос, 2005. — 280 с.
- Луман Н.* Общество как социальная система / Луман Н. ; пер. с нем. А. Антоновского. — М. : Логос, 2004. — 232 с.
- Основы теории коммуникации : учеб. / под ред. М.А. Василика. — М. : Гардарики, 2005. — 615 с.
- Парк Р.* Понятие социальной дистанции / Р. Парк // Социология: РЖ. — 1998. — № 2. — С. 192–197.
- Пронин М.А.* Виртуалистика сегодня: история, пространство, иллюстрации, перспективы / Пронин М.А. // Философские науки. — 2007. — № 8. — С. 5–31.
- Разеев Д.Н.* В сетях феноменологии / Разеев Д.Н. // Гуссерль Э. Основные проблемы феноменологии / пер. с нем. А.А. Анипко. — СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2004. — 367 с.
- Тарасенко В.* Ретроспективное познание в социологии: некоторые гносеологические и методологические проблемы / В. Тарасенко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2009. — № 4. — С. 5–18.
- Уханов Е.В.* Идентичность в сетевых коммуникациях / Е.В. Уханов // Философские науки. — 2009. — № 10. — С. 59–71.
- Хоружий С.* Подвиг как органон. Организация и герменевтика опыта в исихастской традиции / С. Хоружий // Вопросы философии. — 1998. — № 3. — С. 35–118.
- Хоружий С.* Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности / С. Хоружий // Вопросы философии. — 1997. — № 6. — С. 53–68.
- Шульга А.* Типология категориально-понятийного аппарата феноменологической социологии / А. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2008. — № 4. — С. 119–147.
- Шютц А.* Смысловая структура повседневного мира : очерки по феноменологической социологии / Шютц А. ; сост. А.Я. Алхасов ; пер. с англ. А.Я. Алхасова, Н.Я. Мазлуменовой. — М. : Ин-т Фонда “Общ. мнение”, 2003. — 336 с.